

TÜRK DİLİNDE BİR GEÇMİŞ ZAMAN EKİ ‘-ÇI’**Cüneyt AKIN*****Özet**

Türk Dilinde birbirinden farklı kaynaklara dayanan ve farklı işlevleri taşıyan birkaç tane **-/+ÇI** eki vardır. Çalışmada, bu farklı kaynak ve işlevlere dayanan **-/+ÇI** eklerine kısaca değinildikten sonra, ‘geçmiş zaman işlevli **-/+ÇI**’ eki üzerinde durulmuştur. Sibiry Türk lehçelerinden Tuva ve Hakas’ta ve Sibiry kökenli Kırgız Türkçesinde kullanılmaya devam eden bu ekin Türk dilinin bilinen en eski geçmiş zaman eki olan **-TI** ile bağlantısı, İdil-Bulgar mezar kitabeleri başta olmak üzere, **-TI/-ÇI** paralel kullanımını olarak ortaya konulmuştur. Bütün bu tespitler ışığında yeniden ele alındığında ise, bu ekin Kırgız Türkçesi gramerlerinde **-TI/-ÇI** paralelliği alt başlığında değerlendirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Türk Dili, Kırgız Türkçesi, geçmiş zaman.

A PAST TENSE APPENDIX ‘-ÇI’ IN TURKISH LANGUAGE**Abstract**

There are a few appendixes **-/+ÇI** in the Turkish language. These are based on different sources and have different functions. The present work gives a short explanation on the appendix **-/+ÇI**, and then elaborates on the appendix **-/+ÇI** which has the function of the past tense. This appendix is still being used in Tuva and Khakass which are Siberian Turkish dialects as well as in the Kyrgyz language which is also Siberian-based. The connection between the appendix **-/+ÇI** and the appendix **-TI**, which is the oldest past tense known, is established as the parallel use of **-TI/-ÇI**, mainly through Idil-Bulgarian epigraphs. When those points are considered, it is suggested that the appendix **-/+ÇI** should be evaluated as parallel to **-TI** in the grammar of the Kyrgyz language.

Keywords: Turkish language, Kyrgyz dialects, the past tense.

1. Türk Dilinde **-/+ÇI ekleri**

Türk Dilinde isimden isim yapan (Serebrenikov ve Gadjiyeva, 2011, s. 96), isimden fiil yapan (Arat, 1979; Güngördü, 2002, s. 172), enklitik edat olarak kullanılan (Barutçu, 2001, s. 75-86; Serebrenikov ve Gadjiyeva, 2011, s. 96, 97) ve bunlar dışında zaman ve kip işlevli **-/+ÇI** morfeplerine rastlamaktayız. Eski Türkçede fiillerin olumsuz tabanlarına gelerek gelecek zaman çekimi yapan bu ek (*barma-çI+sen* ‘gitmey-ecek+sin’ vb.), Moğolcadaki bazı morfeplerle de ilişkilendirilmiştir (Gabain, 2000, s. 82).

Eski Türkçede *-yuk/-yük* şekliyle; *saknyuk sen* ‘Sen düşündün’, *kelyük ol* ‘O geldi’, *işlerin alkyuk erdi* ‘işlerini bitirdi idi’ vb. görülen geçmiş zaman ekidir. Ayrıca, geçmiş zaman

* Yrd. Doç. Dr.; Afyonkocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, cuneyt.akin@hotmail.com.

sıfat fiil eki olarak da *balkan-yuk tınlıĝlar* ‘birbirine girmiş canlılar’ *vb.* (Gabain, 1988, s. 81) kullanılmıştır. İdil-Bulgar Türkçesinde ‘-*TI*’ ile paralel olarak kullanılmış olan ‘-*ĉi*’: *bolĉi* ~ *bolĉi* ‘oldu’ (Hakimzyanov, 1978, s. 17) ve Moğolcada *-jee / -ĉee* şekilleriyle ilişkilendirilen bu morfem, Sibirya Türk lehçelerinden Tuva ve Hakas’ta ve Sibirya kökenli Kırgız Türkçesinde, devamlı ya da tamamlanmış geçmiş zaman ve ‘-*dı ve -dı ya!*’ *vb.* işlevlerde karşımıza çıkmaktadır. Kırgız Türkçesindeki ‘-*uuĉu / -üüĉü*’ şekilleriyle de bağlantısı öne sürülen (Kasapoĝlu Çengel, 2005, s. 216) bu ekin, Moğolca, İdil-Bulgar Türkçesi ve Sibirya Türk lehçelerinde karşımıza çıktığına bakılırsa, belki Hun dönemi kalıntısı bir ek olduğu kanaatine varılabilir.

1.1. Geçmiş zaman işlevli -/+ĉI:

Sibirya lehçelerinden Tuva ve Hakas Türkçelerinde ve Sibirya kökenli Kırgız Türkçesinde kullanılmakta olan geçmiş zaman işlevli -ĉI eki, Çuvaş Türkçesinde III. teklik kişi çekiminde geçmiş zaman eki *-dı* yerine *-ĉă* şekliyle (sur-ĉă ‘o yaz-dı’) ve aynı zamanda III. çokluk kişi çekiminde karşımıza çıkmaktadır: ‘*sur- ĉăs* (yazdılar)’ (Tenişev, 1988, s. 374). Salar Türkçesinde y/i seslerinden sonra *-di* ve *-zi* paralel kullanımı görülmektedir (Tenişev, 1988, s. 378). Ayrıca, *ĉi/-du* şekillerinin Moğolcadaki *-zi / -ĉi* zarf fiillerine dayandırıldığı yorumlara da rastlanmaktadır (Tenişev, 1988, s. 388).

Hakas Türkçesinde bu ek iki farklı şekil ve işlevle karşımıza çıkar. Birincisi, Kırgız Türkçesindeki *-uuĉu / -üüĉü* şekillerinin karşılığı olan ve *-ıci / -ici* anlamına gelerek anlık durum bildiren *-(a)aĉı / -(e)eĉi* yapısıdır. İkincisi ise, geçmiş zaman bildiren ve Kırgız Türkçesindeki *-ĉu / -ĉü* şekillerinin karşılığı olan *-ĉIh / -ĉIk*’tır. Bu ekin, Moğolcadaki geçmiş zaman eki *-jee / -ĉee*’den geldiği görüşünde olan araştırmacılar vardır (Sapjeyev, 1947, s. 376-382).

Bazı araştırmacılar ise, Hakas Türkçesindeki *-ĉih / -ĉik, -ĉih / -ĉik* (*par-ĉih* ‘gitti’, *sis-ĉik* ‘sez-di’) şekillerinin *vb.* (Şahin, 2007, s. 38) Göktürk yazıtlarında bulunmayan ve Eski Türk dilinde az kullanılan bir geçmiş zaman eki olan *-yuk / -yük* eklerinden geldiğini düşünmektedir: *sakınyuk sen* ‘Sen düşündün’, *kelyük ol* ‘O geldi’, *işlerin alkyuk erdi* ‘işlerini bitirdi idi’ *vb.* Ayrıca, geçmiş zaman sıfat fiil eki olarak da: *balkan-yuk tınlıĝlar* ‘birbirine girmiş canlılar’ *vb.* (Gabain, 1988, s. 81) kullanımı görülmektedir.

Hakas Türkçesinde bu ekin, Kırgız Türkçesindeki devamlı geçmiş zaman (adat ötkön çak) işlevinde kullanılan *-caĝ / -ceĝ, -caĝ / -ceĝ* şekilleri de görülmektedir: *oyla-caĝ-min* ‘koşardım’, *kis-ĉeĝ-min* ‘keserdim’ *vb.* (Şahin, 2007, s. 40).

Hakas ve Kırgız Türkçelerinde görülen bu geçmiş zaman eki, Tuva Türkçesinde de Hakas Türkçesindeki **-çIk** şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Tuva Türkçesindeki anlamında ise, çok az bir ayırım söz konusudur: **alçık** 'O aldı ya!', **barjik** 'O gitti ya!' vb. (İshakov, Palmbah, 1961, s. 375-376).

Kırgız Türkçesinde âdet edilen geçmiş zaman (alışkanlık bildiren geçmiş zaman) işlevindeki **-çI**, sadece damak uyumuna girmektedir. Ekin ön sesi daima /ç/ dir. Bu çekimin -g/-y ekli fiil isimlerine +çI/+çU isimden isim yapma ekiyle zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle ortaya çıktığı düşünülebilir: bar-ı-y-çı men > bar-uuçu-mun > bar-uuçu-mun > bar-çu-mun gibi (Kasapoğlu, 2005, s. 216).

İdil-Bulgar Türkçesine ait XIII-XIV. yy. mezar kitabelerinde ise, geçmiş zaman eki '-tI' ile paralel olarak '-çI' şekli görülmektedir: **boltı** ~ **bolçi** 'oldu' (Hakimzyanov, 1978, s. 17). Ayrıca, Kırgız Türkçesi ağızlarından Talas'ta seyrek olarak, Çüy bölgesinin Solto boyuna mensup yerlerinde, Isık-Köl'ün Karakol taraflarında (Aksu, Ceti-Ögüz) kullanılan '**barçuk** / **kılçuk** (gittik / yaptık)' şekilleriyle¹ adı geçen mezar taşlarında rastlanılan '-tı' ve '-çı' paralelliği (t/ç), bize '**-çI**', devamlı geçmiş zaman ekinin '**-tI**' ekiyle bağlantısını düşündürmektedir.

Sonuç olarak, Kırgız Türkçesinde -uuçu/-üüçü şekilleriyle ilişkilendirilen ve sadece Sibiryâ kökenli Türk lehçelerinde tespit edebildiğimiz bu ekin, İdil-Bulgar mezar kitabelerindeki '**-tI**' geçmiş zaman ekiyle paralelliği açıkça görülmektedir. Yani bu morfem, '-uuçu/-üüçü' şeklinin değil, muhtemelen '**-tI**' geçmiş zaman ekinin paralelidir ve Kırgız Türkçesi gramerine de bu paralellik dikkate alınarak eklenmelidir.

Kaynaklar

- Abduldayev, E. (1998). *Azırkı kırgız tili*. Bişkek.
- Abduldayev, E. ve Davletov, S. (1986). *Kırgız tili*. Frunze: Mektep basması.
- Ahmatov, T. ve Davletov, S. (1975) *Kırgızkiy yazık*. Frunze: "Mektep" basması.
- Ahmatov, T. ve Mukambayev, C. (1978). *Azırkı kırgız tili*. Fonetika. Frunze.
- Ahmatov, T. ve Ömüraliyeva S. (1990). *Kırgız tili*, fonetika, leksika. Frunze.
- Anderson, Gregory, D. S. (1998). *Languages of the world / Materials 251 (Dünya Dilleri Materyalleri)*, Lincom.

¹barçuk / kılçuk 'gittim / yaptım vb. şekiller Kırgız ağızları ile ilgili yapılan çalışmalarda rastlamadığımız, Aksu ve Ceti Ögüz bölgesinden yaklaşık otuz konuşurdan tespit ettiğim kullanımlardır.

- Arat. R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan, O. F. Sertkaya-N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Atalay. B. (1992). *Divanü Lûgat-İt-Türk tercümesi I-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barutçu, F. S. (2001). Türk dilinde enklitik edatlar üzerine ı / u. *Kök Araştırmalar Dergisi*, III(2).
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century-Turkish*. London: Oxford University Pres.
- elik, F. (2009). Kırgızca ve tuvacada –ı ekinin işlevleri. *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*, 2(2), 1-14.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (ev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin grameri*. (ev. Mehmet Akalın). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Güngördü. Erol. (2002). İsimden fiil türeten +ı-/ı- eki ve gelişmiş şekilleri. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(3).
- Hakimzyanov, F. S. (1978). *Yazık epitafiy volskih bulgar (volga-bulgar mezar yazıtları)*. Kazan. Tataristan. Yüksek Lisans Tezi.
- İshakov, F. G. ve Palmbah, A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskovo yazık fonetika i morfologiya (Tuva dilinin grameri fonetik-morfoloji)*. Moskova. Doğu Edebiyatı Araştırmaları.
- Kasapoğlu engel, H., (2005). *Kırgız Türkçesi grameri (ses ve şekil bilgisi)*. Ankara: Akçađ Yayınları.
- Poppe, N. (1992). *Mođol Yazı Dilinin Grameri*. (ev. Günay Karaađaç). İzmir. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Sapjeyev, G. D. (1947). *Kratkiy gramatieskiy oerk Mongolskovo yazık (Mođol dilinin kısa gramer metinleri)*. Moskova.
- Serebrenikov, B. A. Gadjiyeva, N. Z. (2011). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihî grameri*. (ev. Tefik Hacıyev, Mustafa Öner). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şahin, E. (2007). *Hakas destanı Altın Çüs*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Tenişev, E. R. (1988). *Türk dillerinin tarihi karşılaştırmalı grameri (sravnitelno-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov)*. Moskova: Bilim Yayınları.